

CMENTARZE – ESTETYKA PRZESTRZENI SACRUM W KONTEKŚCIE WSPÓŁCZESNYCH ROZWIĄZAŃ PROJEKTOWYCH

Konstancja Pleskaczyńska

Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu, Wydział Architektury Wnętrz i Scenografii, Al. Marcinkowskiego 29, 60-967 Poznań
E-mail: pleskaczynska@uap.edu.pl

CEMETERIES. THE AESTHETICS OF THE SACRED IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY DESIGN SOLUTIONS

Abstract

Cemeteries are an important element of every city. The uniqueness of this particular space is based on a connection of some of the features and properties often standing against each other in opposition, such as utilities and spirituality, aesthetics and economics, generality and individualism, past and future. We expect the cemeteries should fulfill the role of space worthy of burying our loved ones. We would like to be sure that nothing would disturb the silence and contemplation mood, and in the visual sphere, that nothing would bring down the special atmosphere of the sacred place. But like everything around, cemeteries are changing too. Their designers are facing new challenges. Customs, traditions and the mentality of societies are evolving and changing to varying degrees. This article is an attempt of tracking the changes of contemporary cemeteries.

Will the new concepts and visions of eternal rest still bear the features of the sacred? Whether in this particular area, there is any chance of “progress”, development and changes? Does the legacy of tradition and religion reduce creative field, new concepts of composition, innovative possibilities of burials, new technological capabilities? The Author is going to show how important is the integration of different, often remote areas such as aesthetics, economics, cultural heritage, ethics, ecology, to compose a space that meets the requirements of all these areas, and above all, which is the space of the sacred, which is still, and in different cultures, expected from cemeteries.

Streszczenie

Cmentarze są istotną częścią przestrzeni publicznej każdego miasta. O jej wyjątkowości stanowi niezwykle połączenie przeciwieństw, takich jak utylitaryzm i duchowość, estetyka i ekonomia, wspólność i indywidualizm, przeszłość i przyszłość.

Podobnie jak wszystko wokół nas, zmieniają się również i cmentarze, choć zapewne w innym tempie, zależnym od otwartości ludzi na zmiany w tym obszarze. A jest to strefa mocno związana z religijnością i tradycją, w których, jak wiadomo, zmiany zachodzą niezwykle powoli. Projektanci cmentarzy stają przed szczególnymi wyzwaniami – zajmują się wszak przestrzenią o szczególnym znaczeniu, która powinna zachować określony nastrój, stanowić miejsce kontemplacji, zadumy, wyrażać szacunek dla pochowanych tam zmarłych oraz dla odwiedzających ich najbliższych.

Niniejszy artykuł jest próbą prześledzenia zmian w architekturze przestrzeni współczesnych nekropolii i znalezienia odpowiedzi na kilka istotnych pytań: czy nowe koncepcje i wizje miejsc wiecznego spoczynku wciąż noszą cechy przestrzeni *sacrum*? Czy w tym konkretnym obszarze istnieje jakakolwiek szansa na postęp, rozwój i zmiany? Czy dziedzictwo tradycji i religii ogranicza pole kreacji? Jak przyjmowane są wszelkie nowe koncepcje, w tym innowacyjne możliwości pochówków? Tekst wykaże, jak istotna jest integracja różnych, często odległych dziedzin, takich jak estetyka, ekonomia, dziedzictwo kulturowe, etyka, ekologia – dla skomponowania przestrzeni spełniającej wymagania tychże obszarów, a przede wszystkim będącej sferą *sacrum*, czego wciąż, i w różnych kręgach kulturowych, oczekuje się od cmentarzy.

Słowa kluczowe: współczesne cmentarze; architektura funeralna

Keywords: modern architecture; contemporary cemetery

WPROWADZENIE

Cmentarze stanowią ważny element każdego miasta. O wyjątkowości tej szczególnej przestrzeni stanowi mariaż pewnych cech i własności, nierzadko stojących wobec siebie w niejkiej opozycji, takich jak użytkowość i duchowość, estetyka i ekonomia, wspólność i indywidualizm, przeszłość i przyszłość. Oczekujemy od cmentarzy, że spełnią rolę miejsca godnego złożenia ciał bliskich nam osób, że zapewnią nastrój zadumy, kontemplacji, że nic nie będzie zakłócać ciszy, a w sferze wizualnej żadne elementy nie zburzą atmosfery miejsca *sacrum*. Ale podobnie jak wszystko wokół, zmieniają się także cmentarze, ich projektanci stają przed nowymi wyzwaniami. Ewoluuje również, choć w różnym stopniu, obyczaje i tradycje oraz mentalność, zmieniają się społeczeństwa. Czy nowe koncepcje i wizje miejsc wiecznego spoczynku nadal nosić będą cechy przestrzeni *sacrum*? Czy w tym szczególnym obszarze istnieje w ogóle jakakolwiek szansa na „postęp”, rozwój i zmiany, czy dziedzictwo tradycji i religii ograniczy pole kreacji, jeśli chodzi o nowe koncepcje kompozycyjne, nowatorskie podejście do kwestii pochówków, nowe możliwości technologiczne i materiałowe?

1. WYZWANIA WSPÓŁCZESNOŚCI

Jednym z problemów współczesnego świata jest z pewnością kurcząca się przestrzeń wielkich aglomeracji, przeludnienie, wysoka cena gruntów i ich deficyt. Z sytuacją tego rodzaju spotykamy się chociażby w Izraelu, miejscu szczególnym dla większości wyznawców judaizmu rozproszonych po całym świecie. To właśnie stąd, a konkretnie od cmentarza zlokalizowanego na zachodnim stoku Góry Oliwnej, jak wierzą Żydzi, rozpocznie się proces wskrzeszania zmarłych – co w efekcie sprawia, że wielu ortodoksyjnych Żydów pragnie zostać pochowanymi jak najbliżej tego miejsca. Jako że Żydzi wierzą w dosłowne powstanie z martwych, ciała pochowanych muszą przetrwać do Dnia Sądu Ostatecznego. Dlatego na cmentarzach żydowskich nie tyle ważne są same nagrobki i dbałość o nie, ile szczątki znajdujące się w ziemi. Grobów się nie likwiduje nawet po wielu latach, lecz wciąż dodaje się nowe pochówki, wypełniając cmentarze o kolejne warstwy pod ziemią i kolejne macewy na jej powierzchni. Stąd charakterystyczne dla żydowskich cmentarzy ogromne zatłoczenie nagrobków.

Ryc. 1, 2. Dwa cmentarze o jakże różnej atmosferze. Warto zauważyć, jak dużą rolę, oprócz samej kompozycji, form, szaty roślinnej, materiałów, pełni sąsiedztwo nekropolii i dochodzące z zewnątrz dźwięki. Cmentarz w Granowie, powiat grodziski, woj. wielkopolskie oraz Powązki; fot. autorka

Fig. 1, 2. Two entirely different cemeteries. It is worth noting how important, apart from the composition, form, vegetation, materials, it is the surrounding of the cemetery and even sounds coming from outside.

Cemetery in Granowo, Grodzisk Wielkopolski County, Greater Poland Voivodeship, and Powązki Cemetery, Warsaw; photo by the author

¹ *Saving space in Israel with cemeteries in the sky*, Chris Boyette, CNN, w: <http://edition.cnn.com/2014/10/22/world/israel-sky-cemeteries/> [dostęp: 15.05.2016].

² *Pressed for Space, Israel Building Cemetery Towers*, <http://www.haaretz.com/jewish/news/1.621256> [dostęp: 24.05.2016].

³ *Israel raises the dead with skyward cemetery*, Aron Heller, w „The Times of Israel”: <http://www.timesofisrael.com/israel-raises-the-dead-with-skyward-cemetery/> [dostęp: 26.05.2016].

Jako że kremacja zwłok jest dla ortodoksyjnych wyznawców tej religii absolutnie niedopuszczalna, zrodziła się konieczność wznoszenia zupełnie nowych form architektonicznych, które dają możliwość tradycyjnej inhumacji, przy jednoczesnym zaoszczędzeniu miejsca. Idealnym rozwiązaniem okazało się wyjście w górę, czyli wznoszenie, często bardzo interesujących pod względem formy, „wieżowców dla zmarłych”. Ciekawym przykładem takiej koncepcji są budynki zaprojektowane przez architektów Tuvję Sagivę i Uri Pongera, autorów pionierskich „cmentarnych budowli” w Izraelu¹. Flagowym projektem zespołu jest falista wielowarstwowa forma wzniesiona na cmentarzu Yarkon w okolicach Tel Awiwu. Architektura ta jest niezwykle nowoczesna, choć autorzy koncepcji twierdzą, że sam sposób chowania zwłok jest mocno osadzony w tradycji – odwołują się przy tym do pierwotnych pochówków w niszach wykutych w skale, gdzie również chowano jednych pod drugimi². Niezależnie od inspiracji, tenże sposób pochówku musiał uzyskać rabiniczne potwierdzenie jako kosztowny. Pofalowana konstrukcja o nakładających się i mijających warstwach zakończonych od strony zewnętrznej tarasami z roślinnością to pierwsza z trzydziestu budowli, które poszerzą wydajność głównego cmentarza Tel Awiwu o ćwierć miliona nowych miejsc pochówku³.

Warto zauważyć, że pomimo iż nadrzędnym celem wertykalnych cmentarzy jest oszczędność miejsca, udało się w nich uzyskać nastrój skupienia i zadumy, nawet na tych mniej nowoczesnych cmentarzach, jak choćby w okolicach miejscowości Herclijja w Dystrykcie Tel Awiwu. Odwiedzający bliskich odizolowani są od zgiełku otaczającego świata i od palącego słońca. Mogą w ciszy usiąść i oddać się rozmyśleniom. Kompozycja przestrzeni nie przytłacza liczbą nagrobków, która charakteryzuje tradycyjne żydowskie cmentarze. Stworzono tu niejako „pokoje”, małe przestrzenie, na które podzielony jest stosunkowo rozległy obiekt.

Budynki cmentarne w Izraelu to przykład nowoczesnych koncepcji architektonicznych, które z jednej strony rozwiązują problem braku miejsca, a z drugiej – pozwalają na zachowanie i kultywowanie mocno zakorzenionych tradycji.

Cmentarze w wieżowcach to oczywiście nie-nowy pomysł, aczkolwiek przede wszystkim powstają na świecie wielopiętrowe kolumbaria, a zatem miejsca składania prochów. Tego typu rozwiązania pozwalają na pomieszczenie wielu tysięcy urn na stosunkowo niewielkim terenie. Budowle takie powstawać będą zapewne w najbardziej zatłoczonych metropoliach, zmagających się z coraz większym deficytem miejsca. Estetyka tych miejsc jest bardzo różna. Często są to po prostu nastawione na efektywność i funkcjonalizm

Ryc. 3. Mnogość macew na żydowskich cmentarzach wiąże się z zakazem likwidacji grobów. Przetrawianie ciał do Dnia Sądu Ostatecznego jest tak istotne, że istnieje nawet obostrzenie dotyczące wrywania większych drzew rosnących na grobie: wyciągane korzenie mogłyby spowodować dezintegrację szczątków. Niszczący nowy cmentarz żydowski w Łodzi; fot. autorka

Fig. 3. A multitude of gravestones in Jewish cemeteries is the consequence of the prohibition of graves not being liquidated. The most important feature for the graves is to be intact for the survival of the bodies until the Day of Judgment. Therefore it is even forbidden to uproot large trees, growing on the graves: even pulling roots could cause the disintegration of the remains. Almost ruined New Jewish Cemetery in Lodz; photo by the author

Ryc. 4. Cmentarz zachowujący żydowski obyczaj chowania ciał. Herclijja w Dystrykcie Tel Awiwu, Izrael; fot. Atalia Grimberg

Fig. 4. Cemetery preserving Jewish customs for burial. District Herzliya in Tel Aviv, Israel; photo by Atalia Grimberg

obiekty, jak choćby budynek na Cmentarzu Wagańskim w Moskwie. Także i tu, podobnie jak w przykładzie z Izraela, postarano się o wydzielenie małych,

Ryc. 5. Mało oryginalne, wręcz biurowo-sklepowe wnętrze kolumbarium na, skądinąd niezwykle pięknym i interesującym, Cmentarzu Wagańkowskim w Moskwie; fot. autorka

Fig. 5. Not very impressive, office-like interior of the columbarium building in the area of beautiful and greatly interesting Vagankovo Cemetery in Moscow; photo by the author

Fot. 6. Tak wystawny nagrobek to marzenie niejednego miłującego tradycję Chińczyka. W samych Chinach na ten rodzaj nagrobka może sobie pozwolić raczej tylko najbogatsza warstwa społeczeństwa. Cmentarz chiński w Kanchanaburi w Tajlandii; fot. autorka

Fig. 6. Such a sumptuous tombstone is the dream of many loving-tradition Chinese people. In China this kind of tombstone can be afforded by the richest layer of society. Chinese Cemetery in Kanchanaburi, Thailand; photo by the author

bardziej intymnych przestrzeni, jednakże dobór materiałów spowodował, że miejsce to robi wrażenie niemal biurowe (kasetonowy strop podwieszany z rastrowymi oprawami oświetleniowymi ze świetlówką).

Bardzo intrygujące pod względem architektury wnętrz propozycje oferuje firma Nirvana Memorial, wznosząca kolumbaria w krajach Azji Południowo-Wschodniej. W tych rejonach świata liczy się luksus, w sferze estetycznej rozumiany jako bogactwo kolorów, złocień, migających różnymi barwami świateł, lśniących wypolerowanych powierzchni. Luksus to również udogodnienia, szereg dodatkowych usług, klimatyzacja oraz nowoczesne technologie. Wnętrza obiektu zlokalizowanego w Singapurze, określonego na stronie internetowej jako „Sześciogwiazdkowe Kolumbarium Premium”⁴, charakteryzuje wyjątkowe bogactwo form oraz różnorodność sal o zróżnicowanym standardzie. W tle cały czas sączy się muzyka ambient, a odwiedzający swych bliskich mogą zarówno pomodlić się w jednej z kaplic, jak i posilić w restauracji, czy też wypocząć w kafeterii, mając silnie ugruntowane przeświadczenie, że dla swych przodków uczynili wszystko, co możliwe. Firma zapewnia nawet, że spełnia zasady Feng Shui, odnosząc się do wielowiekowej chińskiej tradycji mówiącej o tym, że zła lokalizacja czy nieodpowiednio zakomponowany w przestrzeni nagrobek przodka to potencjalna przyczyna niepowodzeń w życiu rodziny. Najbardziej zastanawiające jest to, że nisze z urnami giną w bogactwie i natłoku innych elementów, form i kształtów, którymi wypełnione są wnętrza Nirvana Memorial Garden. Czy w takim miejscu poczulibyśmy się jak w przestrzeni *sacrum*? Czy zmarły i pomnik na jego nagrobku, czy też płyta z jego nazwiskiem nie powinny być na cmentarzu najważniejsze? Zapewne bardziej odpowiednie dla naszego poczucia estetyki rozwiązanie zaproponowano w Japonii. Dla zaoszczędzenia miejsca, którego brakuje na tradycyjnych cmentarzach, przy świątyniach wznosi się kolumbaria. Charakteryzuje je umiar i prostota, jak choćby obiekt Rurikoin Byakurengedo w tokijskiej dzielnicy Shinjuku, projektu Kiyoshi Takeyamy⁵. Ten przepiękny, oryginalny budynek o swobodnie rozmieszczonych, różnokształtnych otworach okiennych, wyciętych z fantazją w jednolicie szarosrebrnej elewacji, kryje wewnątrz skąpane w delikatnej błękitnej poświacie. Jej źródłem są dziesiątki półprzezroczystych, podświetlonych szklanych posągów Buddy, za którymi znajdują się nisze na urny. Nie ma tu żadnych dodatkowych, niepotrzebnych elementów, ale też nie ma napisów – nazwisk, epitafiów.

⁴ Nirvana Memorial Garden, w: <http://www.nirvanacolumbarium.com/> [dostęp: 26.05.2016].

⁵ When you meet these cemeteries in Japan you will be impressed, w: <http://www.noisygeek.com/2016/05/meet-cemeteries-japan-will-impressed/> [dostęp: 26.05.2016].

Fot. 7. Alternatywą dla pięknych, tradycyjnych cmentarzy w Japonii, z powodu braku miejsca i wysokich cen kwater stają się podziemne lub wznoszone przy świątyniach kolumbaria, mogące pomieścić wiele urn na niedużej powierzchni.

Cmentarz w pobliżu kompleksu świątynnego Shinnyo-do w Kioto; fot. autorka

Fig. 7. An alternative to the beautiful, traditional cemeteries in Japan, due to lack of space and high prices of lodging are columbaria, which can be located underground or in erected new buildings near the temples. Columbaria can accommodate many urns in a small space. The cemetery near the Shinnyo-do Temple, Kyoto; photo by the author

Jest za to nowoczesna technologia: czujniki wykrywają, po wyciągnięciu dowodu osobistego, kogo odwiedza dana osoba i wówczas odpowiedni posąg zmienia kolor na złoty. Owa pustka, monochromatyczność oraz powtarzalność jednego kształtu zdają się stanowić o wyjątkowej atmosferze tego wnętrza. Czy jednak aż takie podporządkowanie się idei projektanta, ujednolicenie i brak miejsca na jakikolwiek indywidualizm byłby w naszej kulturze w ogóle do przyjęcia?

Innym przykładem rozwiązania zastosowanego w Japonii, również w związku z oszczędnością miejsca, jest propozycja firmy Nichiryoku⁶. Urna przywoływana jest do odwiedzającego za pomocą karty zbliżeniowej. W ciągu 60 sekund dociera ona do jednego z około dziesięciu oddzielonych od siebie stanowisk w sali odwiedzin. Takie rozwiązanie, jak głosi pomysłodawca – zapewnia jeszcze bardziej wydajne wy-

korzystanie przestrzeni. „Mechanical tombs” są coraz bardziej rozpowszechnione w Japonii, ale koncepcja ta, moim zdaniem, raczej kojarzyć się może z automatami, których tysiące funkcjonuje na ulicach Japonii, niż z miejscem wiecznego spoczynku. Czy powinno być ono bowiem czymś mobilnym, przesuwanym po mechanicznych taśmach czy podajnikach? Czy można tu mówić o szacunku dla prochów bliskich, które są stłoczone w jakimś podziemnym magazynie i na wezwanie przemieszczane do okienka? Jak się okazuje, zaawansowana technologia to jeszcze nie wszystko.

2. BANAŁ I POLOT

Krajów europejskich nie dotyka tak dramatyczne przeludnienie i brak miejsca w wielkich aglomeracjach, ale i tu powstaje coraz więcej kolumbariów, czy też pól

⁶ <http://www.mutantfrog.com/2009/12/05/bloomberg-on-mechanical-tomb-operator-nichiryoku/> [dostęp: 27.05.2016].

urnowych, zabierających mniej miejsca niż tradycyjne pochówki. Zauważyć można również stopniowy wzrost liczby kremacji, choć Kościół katolicki niechętnie na to przystaje: Kościół zezwala na kremację, „jeśli nie podważa wiary w zmartwychwstanie ciała” (KKK 2301, KPK kan. 1176 § 3).

Ryc. 8. Niezwykle nowoczesne, a przy tym tchnące spokojem i elegancją kolumbarium na cmentarzu de Nieuwe Ooster w Amsterdamie; fot. autorka

Fig. 8. The ultra-modern, full of tranquility and elegant columbarium at the cemetery of de Nieuwe Ooster in Amsterdam; photo by the author

„Kościół nadal jednak zaleca i popiera biblijny zwyczaj grzebania ciał zmarłych”⁷⁷. W niektórych krajach, szczególnie tych bardziej zateizowanych, na przykład w Czechach, kremacje znacznie przewyższają liczbę inhumacji i wynoszą aż 80%. W wielu krajach, jak choćby w Wielkiej Brytanii, rozpowszechniony jest zwyczaj rozsypania prochów w najróżniejszych miejscach, w górach, morzach, a nawet na stadionach ulubionej drużyny piłkarskiej. W Polsce nie dopuszcza się takiej możliwości, poza tym wydaje się, że jednak zakorzenione jest u nas pewne dążenie do pozostawienia po sobie jakiegoś śladu, ocalenia od zapomnienia poprzez ten choćby nieduży napis na nagrobku lub w kolumbarium.

Wzrastająca popularność pochówków urnowych wiąże się z kilkoma czynnikami – od ekonomicznych (zarówno sama kwatery, jak i urna są o wiele tańsze od tradycyjnej trumny i kamiennego pomnika), poprzez ekologiczną (wiele osób nie chce „zabierać sobą” zbyt wiele miejsca), estetyczne (co dzieje się z ciałem po śmierci), aż po kwestie związane z pewną modą, ogólnym trendem. Jeśli chodzi o formę, kolumbaria to na ogół mało wyszukane pod względem estetycznym

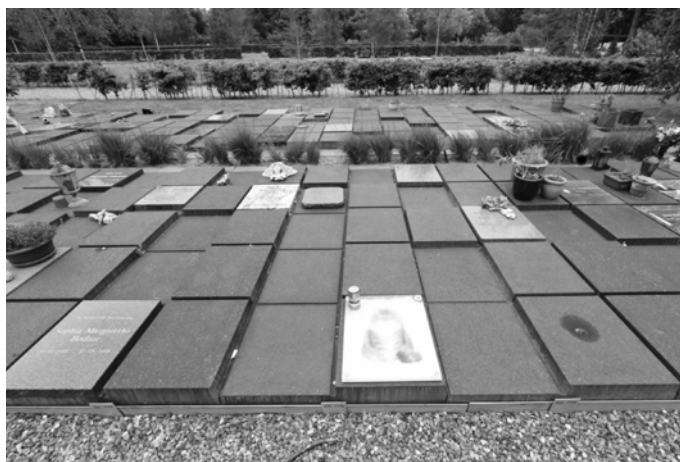

Ryc. 9. Wnęki na urny pozostawiono puste – nie są przysłaniane żadną tablicą, co pozwala na większą swobodę w jej zagospodarowaniu. Nawet wielkości otworów są różne, co wzmaga poczucie nieskrępowania formą. Cmentarz de Nieuwe Ooster w Amsterdamie; fot. autorka

Fig. 9. Recesses for urns are left uncovered and open. It allows to use this space in an individual way. Even the sizes of the recesses are different, which increases the options of the use. De Nieuwe Ooster Cemetery in Amsterdam; photo by the author

ściany z przygotowanymi niszami do umieszczenia urn i przesłonięcia ich kamienną tabliczką. Ich kształt wynika wprost z funkcji i tylko o nielicznych można powiedzieć, że stanowią oryginalne rozwiązanie estetyczne. Na pewno do takich propozycji zaliczyć można kolumbarium na cmentarzu de Nieuwe Ooster w Amsterdamie opracowane przez pracownię Karres en Brands i ukończone w 2008 roku⁸ (ryc. 8, 9). Największą zaletą tego projektu jest umieszczenie urn po wewnętrznej stronie całej konstrukcji, co powoduje, że po stronie zewnętrznej zachowano jednolitą, spójną formę. Urny oraz wszelkie elementy im towarzyszące – tabliczki, kwiaty, figurki i inne akcesoria – ukryte są przed oczami osób odwiedzających cmentarz. W ten prosty i zarazem genialny sposób zachowano możliwość dowolnego zagospodarowania wykupionej na urnę wnęki, a jednocześnie wielość barw, elementów i wszelkiej inwencji twórczej bliskich nie wpływa na estetykę całej przestrzeni, nie zakłóca jej i nie wprowadza obcych form – których nie zamierzał pokazywać projektant. Dodatkowym atutem jest wydzielenie przestrzeni, w której przebywa się po to, by odwiedzić bliskich – w ciszy i skupieniu, poza spojrzeniami innych osób. Wydaje się, że odnaleziono tu złoty środek – ogólna wizja tej przestrzeni zaprojektowana została przez architektów, tak aby indywidualne działania użytkowników nie miały wpływu na wizerunek całego obiektu. Często ich niepoohamowana inwencja twórcza powoduje znaczące obniżenie wartości estetycznej przestrzeni cmentarnej, a przecież to właśnie piękno, rozumiane jako harmonia proporcji, szlachetności materiałów, jakości wykończenia, ogólnego wydzwignięcia całości, potęguje postrzeganie przestrzeni jako strefy *sacrum*.

Zachodzi tu zatem pytanie, na ile można „pozwoić” właścicielom czy depozytariuszom kwater, by zachować pewien estetyczny ład i harmonię, możliwą do uzyskania w sytuacji całościowego podejścia do projektu cmentarza. Różnicę w tym, jak wygląda teren przygotowany pod pochówki przez projektanta, a jak owo miejsce prezentuje się już po jego zagospodarowaniu, widać w innej części tej samej amsterdamskiej nekropolii. Z pewnością część jeszcze nie użytkowana robi wrażenie bardziej estetyczne, uporządkowane i spójne, aczkolwiek podział przestrzenny pozostaje do końca czytelny i ingerencje w wyznaczone prostokątne kwatery nie zakłócają całości koncepcji. W jakimś stopniu owa indywidualna inwencja wzbogaca przestrzeń, którą ogląda się z ciekawością, różnorodność pomysłów skłania do obserwacji, refleksji, oceny, czasem wywołuje na twarzy uśmiech.

Ryc. 10, 11. Kwaterna przygotowana pod pochówki oraz już zagospodarowana. Cmentarz de Nieuwe Ooster w Amsterdamie; fot. autorka

Fig. 10, 11. The difference between two parts of the graveyard: prepared for future burials and another one – already used. De Nieuwe Ooster Cemetery in Amsterdam; photo by the author

3. INDYWIDUALIZM A SPÓJNOŚĆ KONCEPCJI

Czy w nowo powstających cmentarzach ważniejsza stanie się ogólna wizja projektantów, którzy narzucą pewien spójny wygląd całości, nie pozostawiając miejsca dla indywidualnej twórczości i kreacji? Dobrym rozwiązaniem wydaje się wydzielenie części przestrzeni dla pochówków i oddzielanie tych miejsc wizualnie od reszty cmentarza. Przebywający tam ludzie mogą wówczas korzystać z przestrzeni nekropolii niczym z parku, nagrobki stają się mniej widoczne. Takie rozwiązanie zaproponowano między innymi w holenderskim Apeldoorn. Obszary przeznaczone pod pochówki wyizolowane zostały za pomocą żywopłotów, co sprawia, że od strony alejek spacerowych groby są niemal niewidoczne. Warto przy tej okazji zauważyć,

⁷ List pasterski Episkopatu Polski o szacunku dla ciała zmarłego i obrzędach pogrzebu (w przypadku kremacji), Zebranie Plenarne Konferencji Episkopatu Polski w Przemyślu, w dniach 14-16 października 2011 r.

⁸ <http://www.karresenbrands.nl/project/urn-garden-de-nieuwe-ooster> [dostęp: 22.05.2016].

że dużych drzew nie sadi się w tu na kwaterach z nagrobkami. To ważne przy projektowaniu tego rodzaju założeń, często bowiem na naszych cmentarzach mamy do czynienia z sytuacją, gdy stare, piękne drzewa stają się zawadą, zagrożeniem, elementem zbędnym, przysparzającym kłopotu poprzez zasypywanie terenu opadającymi liśćmi. Często o wycinkę drzew lub gałęzi postulują osoby opiekujące się grobami swych bliskich, bojąc się, że korzenie rozsądzą, a połamane konary zmiążdżą nagrobek. Jakże inne wrażenie wywołuje jednak przebywanie w zielonym, pełnym drzew miejscu, parku, którym *de facto* powinien być cmentarz: miejscem odpoczynku od miejskiego zgiełku, ostoją ptaków, owadów i roślin.

Innym interesującym przykładem tego typu założeń – z wydzielonymi strefami grzebalnymi – jest nekropolia Algemene Begraafplaats de Oostervaart w Langedijk, projektu firmy Karres+Brands, szczególnie koncepcja łącząca cechy nowoczesnego miejskiego cmentarza z sielankowym spokojem wsi. Na cmentarzu wydzielono siedem „pokoi” przeznaczonych pod pochówki, z których każdy zakomponowany jest w inny sposób i obsadzony został inną roślinnością⁹. „Wiejskość” objawia się specyficznym doбором nasadzeń: są tu wysokie, falujące trawy, nostalgiczne brzozy, pachnąca lawenda. Cała kompozycja wpleciona jest w otaczający krajobraz, niemal nie wiadomo, gdzie kończy się cmentarz, pozbawiony typowego elementu, jakim jest wyraźne ogrodzenie.

4. PRZYSZŁOŚĆ CMENARZY

Na świecie dzieje się bardzo wiele, jeśli chodzi o nowe koncepcje cmentarzy: powstają wieżowce, cmentarze podwodne, nekropolie usytuowane na sztucznych lub naturalnych wyspach i pływających barkach, cmentarze, na których ciała lub urny chowa się pod drzewami w lasach lub na polanach, oznaczając miejsce pochówku niewidoczną, dyskretną tabliczką. Prochy można nawet wynieść w przestrzeń kosmiczną lub zamienić w diament. W przypadku typowych pochówków duże znaczenie odgrywa oszczędność miejsca oraz kwestie ekonomiczne i ekologiczne, pewną rolę pełni moda i obowiązujące trendy. Pojawiają się nowe możliwości związane z rozwojem technologicznym i materiałowym, ale także związane z przełamywaniem pewnych tradycji i obowiązujących dotąd utartych obyczajów. Zmiany lub choćby nowe propozycje w tym zakresie pojawiają się niemal na całym świecie i w różnych kulturach. Ciekawym dodatkowym zjawiskiem jest tworzenie nowego rodzaju obiektów

⁹ <http://www.landezine.com/index.php/2011/01/langedijk-cemetery-by-karres-en-brands-landscape-architecture/> [dostęp: 26.05.2016].

¹⁰ <http://www.morikokira.nl/en/projects/pavillion-cemetery-heidehof/> [dostęp: 24.05.2016].

Ryc. 12. Wydzielenie obszaru pod pochówki powoduje, że można korzystać z pozostałej przestrzeni cmentarza jak z parku.

Cmentarz Heidehof w Apeldoorn, Holandia; fot. autorka
Fig. 12. Separation of the area for burials makes it possible for the remaining space of the cemetery to be used as a park. Heidehof Cemetery in Apeldoorn, Netherlands; photo by the author

Ryc. 13. W częściach wydzielonych pod pochówki nie sadi się wysokich drzew, nie ma jednak wrażenia przebywania w pustej przestrzeni, gdyż zadrzewione są „parkowe” części cmentarza.

Cmentarz w Apeldoorn, Holandia; fot. autorka
Fig. 13. The cemetery is designed for minimum usage of trees, however there is no feeling of empty space. High trees are planted all around, in the park area. Cemetery in Apeldoorn, Netherlands; photo by the author

na terenach nekropolii – miejsc spotkań, kawiarenek, w których można w spokoju posiedzieć, porozmawiać, przeczekać deszcz. Przykład tego typu budowli stanowi pawilon na wspomnianym wcześniej cmentarzu Heidehof w Holandii¹⁰.

Ryc. 14. Wycinka gałęzi lub całych drzew na cmentarzach to zawsze przygnębiający widok. Obcięte kikuty nie dodają blasku nawet najbardziej urokliwej nekropolii. Cmentarz parafialny w Śremie, woj. wielkopolskie; fot. autorka

Fig. 14. Cutting old trees on cemeteries creates a depressing view. Tree stumps never add charm. Parish cemetery in Srem, Greater Poland Voivodeship; photo by the author

Ryc. 16. Sielankowy nastrój cmentarza w Langedijk; fot. autorka
Fig. 16. Idyllic look of Langedijk Cemetery; photo by the author

Ryc. 15. Alternatywa dla wiejskiego cmentarza. Nowoczesna, betonowa brama wejściowa na Cmentarz Algemeene Begraafplaats de Oostervaart w Langedijk, Holandia; fot. autorka

Fig. 15. A contemporary alternative for a rural cemetery. Modern, made of concrete gate to Algemeene Begraafplaats de Oostervaart Cemetery in Langedijk, Netherlands; photo by the author

Ryc. 17. Miejsce spotkań i wypoczynku wyposażone w samoobsługową kawiarenkę na cmentarzu w Apeldoorn w Holandii.

Projekt biura architektonicznego Moriko Kira (2008); fot. autorka

Fig. 17. The meeting and resting place with a small self-service cafe at Apeldoorn Cemetery. Building designed by Moriko Kira architect; photo by the author

PODSUMOWANIE

Istotą projektowania tego szczególnego rodzaju przestrzeni, jaką jest cmentarz, wydaje się umiejętność odnalezienia harmonii między różnymi, nawet odległymi elementami, takimi jak obrzędowość, tradycja, religia, ekonomia, ekologia, estetyka, użyteczność. Cmentarz to specyficzny rodzaj przestrzeni, możliwy do rozpatrywania w najróżniejszych wymiarach – religijnym, społecznym, etycznym, kulturowym, urbanistycznym, historycznym. W naszej kulturze, opartej na religii chrześcijańskiej, cmentarz jest miejscem wyjątkowym, gdyż troska o nagrobki to dla nas przejaw pamięci o bliskich. Opuszczony grób to synonim zapomnienia. Szacunek dla zmarłych manifestujemy poprzez doглядanie miejsc złożenia ich doczesnych szczątków. Z pewnością jednak do odczytywania cmentarza jako przestrzeni *sacrum* nie wystarczy sama świadomość, że zostali tam pochowani ludzie. Wygląd nekropolii, jej kompozycja, układ, znajdujące się tam elementy, światło i cień, roślinność, zastosowane materiały, mała architektura, powiązanie z otaczającym krajobrazem muszą być niezwykle starannie przemyślane, jako czę-

ści składowe budujące pewną całość, mające wpływ na ogólny nastrój miejsca. Dlatego tak istotne wydaje się przekazywanie tego typu zadań w ręce najwybitniejszych specjalistów, lub wręcz zespołów interdyscyplinarnych, potrafiących połączyć te ogniwa w jedność – która jest czytelna, kompletna i wyraźna. Być może przyszłość cmentarzy to ich całkowite ujednolicenie na miarę nekropolii wojennych, czyli bardzo geometrycznych układów identycznych nagrobków. Może w ten sposób zamaniestowana zostanie nasza równość w obliczu śmierci? Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak, szczególnie w naszym obszarze kulturowym, że pozostawi się poszczególnym depozytariuszom tej przestrzeni pewną swobodę, aczkolwiek ujętą w określony korb ogólnej idei projektanta. Do niego należeć będzie staranne wyważenie swej wizji, tak by nie zatracić, poprzez owe indywidualne działania, globalnej koncepcji projektu, jak również by osiągnąć ową ulotną własność, która czyni nekropolię miejscem noszącym cechy strefy *sacrum*. Istotna wydaje się również kwestia większej odpowiedzialności za ingerencję w prze-

strzeń, wyrobienia pewnej świadomości estetycznej wśród społeczeństwa. Tu upatrywać można ważną rolę artystów, rzeźbiarzy, projektantów, których większe zaangażowanie w twórczość funeralną mogłoby przyczynić się do podniesienia walorów estetycznych cmentarzy, a właśnie tego – wysokiej wartości wizualnej oczekujemy od tej szczególnej przestrzeni, by móc odczuć ją jako strefę *sacrum*.

LITERATURA

1. *Barcode expands the choice of possibilities at De Nieuwe Ooster* [online] <http://www.karresenbrands.nl/project/urn-garden-de-nieuwe-ooster>
2. *Bloomberg on Mechanical Tomb Operator Nichiryoku* [online] <http://www.mutantfrog.com/2009/12/05/bloomberg-on-mechanical-tomb-operator-nichiryoku/>
3. **Boyette Ch. (2014)**, *Saving Space in Israel with Cemeteries in the Sky* [online] <http://edition.cnn.com/2014/10/22/world/israel-sky-cemeteries/>
4. **Heller A.**, *Israel Raises the Dead with Skyward Cemetery*, "The Times of Israel" [online] <http://www.timesofisrael.com/israel-raises-the-dead-with-skyward-cemetery/>
5. *Langedijk Cemetery* [online] <http://www.landezine.com/index.php/2011/01/langedijk-cemetery-by-karres-en-brands-landscape-architecture/>
6. *List pasterski Episkopatu Polski o szacunku dla ciała zmarłego i obrzędach pogrzebu (w przypadku kremacji)*, Zebranie Plenarne Konferencji Episkopatu Polski w Przemyślu, w dniach 14-16 października 2011 r. [online] <http://episkopat.pl/list-pasterski-episkopatu-polski-o-szacunku-dla-ciala-zmarlego-i-obrzedach-pogrzebu-w-przypadku-kremacji/>
7. *Nirvana Memorial Garden* [online] <http://www.nirvanacolumbarium.com/>
8. *Pavillion Cemetery Heidehof. Multifunctional meeting space on cemetery* [online] <http://www.morikokira.nl/en/projects/pavillion-cemetery-heidehof/>
9. **Pleskaczyńska K. (2015)**, *Kreowanie przestrzeni umarłych. Dziedzictwo kultury, wyzwania przyszłości*, Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu, Poznań.
10. *Pressed for Space, Israel Building Cemetery Towers*, „Haaretz” [online] <http://www.haaretz.com/jewish/news/1.621256>
11. *When You Meet these Cemeteries in Japan You Will be Impressed* [online] <http://www.noisygeek.com/2016/05/meet-cemeteries-japan-will-impressed/>